

Alchymie v českých zemích I První známky znalostí a rozšíření ve středověku

Ivo Purš – Vladimír Karpenko

Alchemy in the Czech lands I. The first signs of knowledge and its further spread during the Middle Ages. This work follows the acceptance of alchemy in the late medieval Czech lands where alchemy emerged approximately 100 years later than in Western Europe. The biggest progress of alchemy comes under the rule of Charles IV when new terms for alchemy and alchemist appear. Further development of alchemy was interrupted during the rule of Wenceslaus IV and the Hussite wars with the first Czech work on alchem being published no earlier than 1457.

Keywords: history of alchemy • Czech medieval science • Johannes Ticinensis • Buch der heiligen Dreifaltigkeit

Série článků o dějinách alchymie v českých zemích, již zde zahajujeme, má za cíl usouvztažnit starší i novější poznatky a přinést tak určitý souhrn dané problematiky. Tyto texty původně vznikly jako kapitola pro nerealizovaný projekt nových dějin přírodních věd v českých zemích, která byla pro vydání v DVT částečně přepracována a rozdělena do částí. Tato první část sleduje přijímání alchymie v českých zemích v pozdním středověku, kdy se zde tato nauka objevila, a to zhruba o sto let později než v západní Evropě, kam se prostřednictvím překladů arabských pramenů dostala zhruba v polovině 12. století. V úvodní části se proto v nejnutnější stručnosti věnujeme také historickým kořenům alchymie, které pomáhají vymezit její předmět. První známky znalosti alchymie v Čechách jsou nepřímé, jako narážky na existenci spisů, které se o ní zmiňují. Rozvoj nastal především v době vlády Karla IV., kdy se také v lexikografických spisech Magistra Klareta objevují české termíny pro alchymii a alchymistu. Pokračování vývoje alchymie za Václava IV. přerušily husitské války. Před nimi se jí však nepochybně někteří učenci, vesměs duchovní, zabývali, například pražský arcibiskup Konrád z Vechty nebo Johannes Ticinensis (Jan Těšínský). Z této doby je také proslulý spis *Kniha Svaté Trojice* sepsaný mnichem Ulmannem zřejmě na kostnickém koncilu. Po odeznění válek se objevuje roku 1457 první česky psaný alchymický spis Jana z Lázu, alchymii se začíná zabývat šlechta, jako např. kníže opavské nebo syn krále Jiřího Hynek z Poděbrad.

1. Historické kořeny středověké alchymie¹

Helénistická alchymie

Když se přibližně v polovině 12. století dostaly do Evropy první alchymické texty přeložené v té době z arabštiny, měla tato nauka za sebou již zhruba tisíc let předchozího vývoje, kdy se, přibližně v prvních staletích našeho letopočtu, zprvu objevila v helénistickém Egyptě.² Její původ je dodnes předmětem diskusí;³ je nesporné, že v tomto vývoji sehrála roli celá řada faktorů, ale jejich jednotlivé příspěvky není snadné kvantifikovat a spolehlivě seřadit z hlediska důležitosti.

Alchymie vycházela z teoretických úvah a současně z praktické činnosti. Základem teorií byly představy řecké přírodní filosofie o čtveřici elementů jako konstituentech hmoty, jimiž byly oheň, voda, země a vzduch, které rozpracoval Empedoklés z Akragantu (490 – asi 430 př. n. l.) a dále rozvinul Aristotelés ze Stageiry

¹ Dějinám alchymie je věnována řada děl, z nichž zde uvádíme jen krátký výběr: Bernadette Bensaude-Vincent – Isabelle Stengers, *A History of Chemistry*, Cambridge (Mass.) 1996; Marcelin Berthelot, *Die Chemie im Altertum und im Mittelalter* (reprint vydání Leipzig–Wien, 1909), Hildesheim 2003; Reinhard Federmann, *Die königliche Kunst*, Wien 1964; Wilhelm Ganzenmüller, *Die Alchemie im Mittelalter*, Paderborn 1938; Helmut Gebelein, *Alchemie*, München 1991; Eric J. Holmyard, *Alchemy*, Harmondsworth 1957; Vladimír Karpenko, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, Praha 2007; Vladimír Karpenko, *Alchymie. Svět pohádek a legend*, Praha 2008; Hermann Kopp, *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit* [1886], Band I.–II., Heidelberg 1971; H. M. Leicester, *The Historical Background of Chemistry*, New York 1971; Edmund Oskar von Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie* [1919], Hildesheim 1978; Robert P. Multhauf, *The Origins of Chemistry*, New York 1966; Claus Priesner – Karin Figala (ed.), *Lexikon alchymie a hermetických věd*, Praha 2006; Lawrence M. Principe, *The Secrets of Alchemy*, Chicago 2013; John Read, *Prelude to Chemistry. An Outline of Alchemy, its Literature and Relationship*, London 1961; Frank Sherwood Taylor, *The Alchemists*, London 1976; Karl Christoph Schmieder, *Geschichte der Alchemie* [Halle, 1832], Wiesbaden 2005; Hans-Werner Schütt, *Auf der Suche nach dem Stein der Weisen. Die Geschichte der Alchemie*, München 2000; John M. Stilman, *The Story of Alchemy and Early Chemistry*, New York 1960; Petr Vágner, *Theatrum chemicum*, Praha 1995.

² V téže době, zřejmě zcela nezávisle, se objevila alchymie také v Číně, kde byla jejím hlavním cílem snaha o dosažení nesmrtelnosti, použitím uměle vyrobeného zlata (V. Karpenko, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, kap. I–III). Později, v 8. stol. n. l. se objevila alchymie také v Indii, a jejím cílem bylo rovněž především uzdravení a prodloužení života. Dodnes je málo zpracovaná (podrobně B. V. Subbarayappa, *Chemical Practices and Alchemy*, in: D. M. Bose – S. N. Sen – B. V. Subbarayappa (ed.), *A Concise History of Science in India*, Indian National Science Academy, New Delhi 1971, kap. 5.

³ Viz např. Jack Lindsay, *The Origin of Alchemy in Graeco-Roman Egypt*, London 1970.

(384 – 322 př. n. l.), jenž rovněž uváděl další substanci, kvintescenci (*quinta essentia*). Ta se dostala významněji do ohniska zájmu alchymistů až později v Evropě, kde byla tato představa dále modifikována.⁴ Čtveřice elementů zůstala v alchymii až do jejího konce, třebaže se mezitím objevily dvě další teorie – v arabské alchymii to byla *teorie merkurosulfurová*, která vznikla modifikací aristotelské představy čtyř elementů, v evropské renesanci pak vystoupil Paracelsus (1493/94 – 1541) s představou tří principů (*tria prima*), jimiž byly *mercurius*, *sulfur* a *sal*.⁵ Představy tohoto druhu⁶ jsou však staršího data, objevily se již v arabské alchymii, kde je uvedl především perský lékař, alchymista a filosof Abú Bakr Muhammad ibn Zakaríja ar-Rází (854/864 – 925/935) a také další učenci.⁷ Koncem 17. století se objevila *teorie flogistonu*, kterou lze do jisté míry přijímat již jako rudimentární a také další chemickou.⁸

Významný vliv na formování alchymie měly představy pocházející z mytologie, v nichž byla planeta Země deifikována jako Matka dávající zrod všemu, co je v jejím nitru, tedy rovněž kovům. Ty měly postupně „zrát“ od nejnižší kvality až po nejvyšší, kterou je zlato, ovšem tento proces probíhal velmi pomalu.⁹ Úkolem alchymisty

⁴ V Aristotelově představě mělo jít o pátý, nehmotný, a na rozdíl od proměnlivých elementů sublunárního světa věčný, neměnný nebeský živel. V evropské alchymii se od středověku začala šířit představa hmotných kvintescencí, když jednou z prvních byla *quinta essentia vini*, alkohol, připravený destilací vína přibližně v polovině 12. století, později to byly nejrůznější extrakty, často z rostlin (podrobněji K. Figala, „Kvintescence“, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 166).

⁵ Používáme tuto označení, aby se elementární substance uvažované v těchto teoriích odlišily od skutečné síry a rtuti. Především totiž merkurosulfurová teorie předpokládala, že každý kov je tvořen zcela určitým merkuriiem a sulfurem, jejichž kvalita, především čistota, rozhoduje o tom, o jaký kov jde. Podrobně to rozvedl Avicenna v knize *Kitáb aš-šifá* (Kniha uzdravení, míněno z nevědomosti). Viz Karl Garbers – Jost Weyer, *Quellen-geschichtliches Lesebuch zur Chemie und Alchemie der Araber im Mittelalter*, Hamburg 1980, s. 36. Transmutace měla být možná, pokud by se z některého obecného kovu tyto konstituenty vyzolovaly, převedly na nejvyšší kvalitu, a opět spojily, nyní již ve stříbro, případně dokonce ve zlato.

⁶ Podrobněji Rafał T. Prinke, *Omylů svůdná zahrada*, Praha 2019, s. 325 a dále.

⁷ Jednoznačně uváděl sůl jako třetí princip blíže neznámý Džafar Ibn Muhammad as-Sadiq (nejde o údajného učitele alchymisty Džábira) činný v 11. nebo 12. století (H. Gebelein, *Alchemie*, s. 68).

⁸ Roku 1697 ji publikoval německý lékař Georg Ernst Stahl (1660–1734), jenž vyšel z představ alchymisty Johanna Joachima Bechera (1635–1682). *Flogiston* měla být substance obsažená v těch látkách, které mohou hořet. Při jejich spalování se měl uvolňovat a slučovat se vzduchem.

⁹ Mircea Eliade, *Kováři a alchymisté*, Praha 2000, kap. 4.

bylo výrazně ho zrychlit.¹⁰ Dalším faktorem, jenž hluboce ovlivnil alchymii, bylo spojení planet, čítaje v to i Slunce a Měsíc, s jednotlivými kovy,¹¹ takže přibližně v 7. stol. n. l. se ustály dvojice: Slunce-zlato, Měsíc-stříbro, Merkur-rtuť, Venuše-měď, Mars-železo, Jupiter-cín a Saturn-olovo.¹²

Alchymii, rodící se v helénistickém Egyptě, se dostalo zdánlivě spolehlivé opory v egyptské metalurgii, kde řemeslníci navazující na staroegyptskou tradici dokázali výtečně pracovat s drahými kovy. Legovali tyto kovy vhodnými příměsemi,¹³ a dokonce vyráběli napodobeniny neobsahující vůbec drahý kov.¹⁴ Zřejmě především spojení teorií řecké přírodní filosofie a produktů řemeslné činnosti vedlo k závěru, že transmutace kovů je možný proces, a to navzdory skutečnosti, že v té době již byly vypracovány metody stanovení ryzosti drahého kovu.¹⁵

Současně s tímto praktickým trendem alchymie se formovaly směry mystické, kde hlavní myšlenkou bylo rovněž zušlechtnění, ne však kovu, ale alchymisty samotného, přičemž práce v laboratoriu měla být prostředkem k dosažení tohoto cíle. Byly to směry, v nichž lze, mimo jiné, sledovat stopy gnostických směrů starověku.¹⁶ Oba směry alchymie pak pokračovaly ve vývoji, přičemž se někdy poměrně těsně prolínaly.¹⁷

Helénistická alchymie dosáhla vrcholu přibližně ve 3. až 4. stol. n. l., po němž následoval pozvolný pokles, a těžiště této nauky se přesouvalo do Byzance. Záhy

¹⁰ Tyto představy můžeme vysledovat v občasných tvrzeních, že zlato, jehož barva neodpovídala ryzímu kovu, vydávali nejen alchymisté, ale již dříve řemeslníci za „méně zralé.“ Ve skutečnosti to byly slitiny tohoto kovu s legujícími příměsemi (Andrew Ramage – Paul Craddock, *King Croesus' Gold*, Cambridge Mass. 2000, s. 31).

¹¹ Vladimír Karpenko, „Systems of Metals in Alchemy“, *Ambix* 50, 2003, s. 208–230.

¹² Toto spojení mělo i další důsledek – v alchymii se používaly názvy planet a jejich symboly, později různě modifikované, pro kovy a jejich sloučeniny, což komplikovalo jazyk této nauky. Viz Maurice Crosland, *Historical Studies in the Language of Chemistry*, London 1962.

¹³ Výtečným dokladem je řemeslnický papyrus Leiden X přibližně ze 3. stol. n. l., v němž jsou mimo jiné četné návody na práci s drahými kovy (E. R. Caley, „The Leyden Papyrus X“, *Journal of Chemical Education* 3, 1926, s. 1149–1166).

¹⁴ Vladimír Karpenko, „Not All that Glitters is Gold: Gold Imitations in History“, *Ambix* 54, 2007, s. 172–191.

¹⁵ Andrew Oddy, „Assaying in Antiquity“, *Gold Bulletin* 16, 1983, s. 52–61.

¹⁶ Jaroslav Matoušek, *Gnose*, Praha 1995; Harry J. Sheppard, „The Origin of Gnostic-Alchemical Relationship“, *Scientia* 56, 1962, s. 1–8.

¹⁷ Pokus o komplexní pohled viz in: Aaron Cheak, „The Perfect Black: Egypt and Alchemy“, in: A. Cheak (ed.), *Alchemical Traditions. From Antiquity to the Avant-Garde*, Victoria (Aus.) 2013.

po začátku velkého arabského výboje v 7. stol. n. l. začalo překládání literatury dobytých území do arabštiny, alchymické texty nevyjímaje, a již v té době se začíná formovat arabská alchymie, která vrcholí mezi 8. a 11. stol. a kromě zformování merkurosulfurové teorie se zasloužila o další rozpracování laboratorních technik a o přípravu řady sloučenin.¹⁸

Alchymie v latinské Evropě

Počínaje přibližně polovinou 12. stol. se na Pyrenejském poloostrově – tehdy pod vládou Arabů – vytvářejí školy překladatelů, vesměs osob duchovního stavu, kde se překládají arabské spisy do latiny. Tehdy vstoupila alchymie do latinské Evropy, kde prošla hlubokým vývojem, jež lze velmi zhruba rozdělit na několik etap. Nejprve se s touto naukou začali evropští učenci seznamovat, načež se objevily první zprvu latinské spisy místní provenience. Klíčovou roli sehráli duchovní, v té době hlavní představitelé vzdělanosti. Ve vrcholném středověku začala probíhat vědecká debata o tom, zda je alchymická transmutace vůbec možná, a tato problematika se stále častěji objevovala v dalších staletích.¹⁹

Těžiště zájmu o alchymii se v předvečer renesance postupně přesouvalo na šlechtické dvory, kde se rozvíjel mecenát alchymie. Významným momentem byl objev knihtisku, který zpřístupnil širokému okruhu zájemců nejrůznější literaturu, samozřejmě i alchymickou²⁰ a jako další zájemci o alchymické laborování se objevují bohatí měšťané. Tento rozkvet alchymie, u nás především v rudolfínské době, je podporován tím, že se mnoho knih začíná vydávat v národních jazycích. Již ve vrcholném středověku se v alchymii objevuje další směr, vedle transmutace kovů a mystických trendů jde o použití alchymicky připravených farmak v medicíně.²¹ Zásadní roli při prosazení tohoto směru (*iatrochemie*), který vtiskl výraznou pečeť alchymickým snahám 16. i 17. století, sehrála aktivita Theophrasta von Hohenheim

¹⁸ Holmyard, *Alchemy*, kap. 5; Manfred Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden 1972.

¹⁹ William R. Newman, *Promethean Ambitions. Alchemy and the Quest to Perfect Nature*, Chicago 2004.

²⁰ Podrobný přehled základní alchymické literatury, rukopisné, a především tištěné viz in: Rafał T. Prinke, *Omylů svůdná zahrada. Alchymické písemnictví do konce XVIII. století*, Praha 2019.

²¹ V té době nejvýznamnější byly dvě osobnosti: Jan z Rupescissy (Jean de Roquetaillade, zač. 14. stol. – 1365/66; podrobněji o něm Leah DeVun, *Prophecy, Alchemy, and the End of Time*, New York 2014), jehož spis *Liber de consideratione quintae essentiae omnium rerum* vnesl nové pojetí kvintesence, a lékař Arnald z Villanovy (asi 1240–1311), který však nebyl alchymista a v transmutaci kovů nevěřil. Viz Antoine Calvet, *Les oeuvres alchimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve*, Paris – Milan 2011.

(1493/94–1541) známého jako Paracelsus.²² Jeho myšlenkový odkaz v průběhu druhé poloviny 16. století přerostl v složitě strukturované paracelsiánské hnutí a rozličným způsobem se stýkal i rozcházel s reformačními myšlenkami. Velká přitažlivost paracelsiánské alchymie vyplývala z toho, že paracelsiáni bojovali proti tradičním, podle svého přesvědčení překonaným základům univerzitního pojetí medicíny, tedy proti aristotelismu a galénismu, a argumenty, které používali, byly i teologické povahy.²³

2. První známky znalostí za posledních Přemyslovců

Počátky systematictějšího přírodovědného bádání spojeného se studiem odborných pramenů v českých zemích můžeme klást do doby vlády posledních Přemyslovců, jmenovitě Přemysla Otakara II. (1233–1278) a Václava II. (1271–1305). Za vlády prvního z nich se uvažuje o působení astrologů u královského dvora, což by signalizovalo zájem o astrologii a astronomii, nejspíše zprostředkovaný Otakarovým příbuzným, španělským králem a významným podporovatelem přírodovědného bádání Alfonsem X. Moudrým (1221–1284).²⁴ Studium přírodních věd se však neomezovalo pouze na královský dvůr; ve druhé polovině 13. století působila u pražské kapituly škola, kde se studovala aristotelská filosofie včetně aristotelských přírodovědných spisů.²⁵ Tak vzpomínal opat kláštera v Admontu Engelbert (1250?–1331): „Léta Páně 1271 jsem se odebral na studia do Prahy, kde jsem studoval po tu dobu

²² Viz. např. Wolf-Dieter Müller-Jahncke, „Paracelsus“, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 228, kde je uvedena také základní literatura; klasický pramen je Walter Pagel, *Paracelsus*, Basel 1982.

²³ Paracelsiáni obviňovali tradiční lékaře – stejně jako jejich antické učitele –, že neznají „světlo přírody“, které do ní bylo vloženo Bohem, a tudíž jsou vzdáleni i poznání samotného Boha. Viz Carlos Gilly, „Theophrastia Sancta“. „Der Paracelsismus als Religion im Streit mit den offiziellen Kirchen“, in: Joachim Telle (ed.), *Analecta Paracelsica: Studien zum Nachleben Theophrast von Hohenheims im deutschen Kulturgebiet der fruhen Neuzeit*, Stuttgart 1994, s. 425–488.

²⁴ Alena Hadravová – Petr Hadrava, „Středověká astronomie v Čechách“, in: P. Hadrava (ed.) a kol., *Ondřejovská hvězdárna. Sborník o české a moravské astronomii uspořádaný ke 100. výročí Ondřejovské hvězdárny a 650. výročí Univerzity Karlovy*, Praha 1998, s. 13–14.

²⁵ Alchemika se objevovala mezi aristotelskými pseudoepigrafiky (např. *De congelatione et conglutinatione lapidum*, ve skutečnosti Avicennův text). Alchymisté se často odvolávali na III. a IV. knihu Aristotelových *Meteorologií*, v nichž se hovořilo o tvorbě kovů z vlhkých výparů. Viz Bernard Joly, Aristotelés, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 45.

na Pražském hradě pod mistrem Očkem a školmistrem Bohemilem, kteří četli grammatiku a logiku, a učinil jsem takové pokroky, že jsem nebyl pokládán mezi svými druhy za posledního. A tam jsem také tehdy poprvé slyšel číst knihy o přírodě od mistra Řehoře, který byl tehdy pražským kanovníkem a scholastikem a pak se stal biskupem tamtéž.²⁶ Přestože alchymie nebyla ve středověku nikdy součástí studia *artes liberales* a v dobových klasifikacích byla nejčastěji řazena k *artes mechanicae*,²⁷ lze důvodně předpokládat, že její poznatky se ve více či méně systematické podobě dostávaly též do prostředí s přírodovědnými studijními zájmy.

Jednou z těchto cest mohly být například summy Vincenta z Beauvais (asi 1190–1264)²⁸ *Speculum naturale* a *Speculum doctrinale*, v nichž byla alchymii věnována pozornost.²⁹ V návaznosti na Aristotelova *Meteorologica* doplněná o Avicennovu kapitolu o vznikání kovů³⁰ umožnily tyto sumy převzetí alchymie a její problematiky do univerzitní výuky a diskusí na západoevropských univerzitách v průběhu 13. století.³¹ V osmé knize Vincentova *Speculum naturale*, které vzniklo před rokem 1250, autor pojednává o minerálech a kovech a líčí alchymii jako praktické umění, jež se vztahuje k mineralogii, podobně jako zemědělství k poznávání rostlin. Opírá se o názory Avicenny a nejmenovaného alchymisty, na jejichž základě tvrdí, že alchymie je schopná měnit *species* minerálních těl, byť připomíná, že podle jiných názorů to možné není a že zlato a stříbro lze pouze napodobit. Podle jeho názoru je tedy

²⁶ Viz Bernhard Pez, *Thesaurus anecdotorum novissimus* I/1, Vindobonae 1721, s. 429. Cit. podle František Palacký, *Dějiny národu českého* VI, Praha 1973, s. 214. Řehoř Zajíc z Valdeka, pozdější pražský biskup (1296–1301), měl přednášet podle Aristotelových *Libri naturales*, které nejspíše poznal během svých studií v Paříži. Viz Marie Bláhová, *Astronomie a astrologie na dvoře Václava II.*, in: Klára Benešová (ed.), *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský ~ 1310*, Praha 2010, s. 320–324.

²⁷ Postavení alchymie podléhalo různým variantám, viz Jean-Marc Mandosio, *L'Alchimie dans les classifications des arts et des sciences*, in: Jean-Claude Margolin – Sylvain Matton (ed.), *Alchimie et philosophie à la renaissance*, Paris 1993, s. 11–41.

²⁸ Vincent byl roku 1246 zástupcem opata dominikánského kláštera v Beauvais. Ludvíkovi IX. sloužil jako královský knihovník, kaplan a vychovatel jeho dětí.

²⁹ Viz Antoine Calvet, *L'Alchimie au Moyen Âge. XIIe–XVe siècle*, Paris 2018, s. 88–92.

³⁰ Viz Barbara Obrist, „Die Alchemie in der mittelalterlichen Gesellschaft“, in: Ch. Meinel (ed.), *Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*, Wiesbaden 1986, s. 43–44.

³¹ „Tím, že byla Avicennova kapitola přiřazena k Aristotelovým *Meteorologikám*, získala alchymie v přesné paralele k medicíně nejvyšší možné vědecké postavení, a proto se stala otázkou přirozeného a umělého vytváření kovů předmětem diskusí na univerzitní rovině. Již z let 1230–1240 se zachoval dokument, který do řady zkušebních otázek alchymii jako pododdíl *Meteorologica* uvádí.“ Tamtéž, s. 43.

alchymie schopná kovy transmutovat, a to díky tomu, že je nejprve převede na jejich nejjednodušší formu, tedy na jejich *prima materia*.³² Alchymii se Vincent zabývá i ve *Speculum doctrinale*, přičemž se opírá o Pseudo-Rhazesovu³³ *Liber de aluminibus et salibus*. Zastává merkuro-sulfurovou teorii a minerální látky dělí na čtyři „duchy“³⁴ (merkúr, sulfur, arsenik³⁵ a salmiak³⁶) a šest kovů (zlato, stříbro, měď, cín, olovo a železo).³⁷ Kromě uvedených dvou sum se traktáty o alchymii mohly dostávat do prostředí katedrálních či klášterních škol též ve formě rukopisných konvolutů, v nichž se s nimi bylo možné v menší míře setkat vedle standardních aristotelových a jiných převládajících textů.³⁸

S prvním přímým dokladem znalosti alchymické tematiky – přesněji symboliky – v kulturním okruhu českého královského dvora se nesetkáváme v textu vědeckém, ale básnickém. Jde o zjištění o to zajímavější, že u autora tohoto textu poukazuje i na znalost alchymické ikonografie, jejíž nejstarší památky se nám však zachovaly až z doby o více než půl století pozdější. V minneleichu³⁹ Heinricha von Meißen, zvaného Frauenlob (tedy „Chvála žen“), se objevuje alchymický symbol korunovaného

³² Vlastní základ hmoty, jenž teprve v kombinaci vždy se dvěma ze čtyř kvalit (vlhka, sucha, horka a chladu) vytváří elementy. Tak voda měla být chladná a vlhká, oheň suchý a horký atd. Viz Bernard Pullman, *The Atom in the History*, Oxford, 1998, kap. 5.

³³ Jde o pojednání, které bylo přeloženo do latiny roku 1187 Gérardem z Cremony. Překladatel je připisován ar-Rázímu (viz výše). Jeho nejvýznamnějším dílem je *Kitáb al-asrár* (Kniha tajemství), kde roztřídil všechny tehdy známé látky. Existují také pseudoepigrafická díla pod jeho jménem. Viz B. Joly, „Rhazes“, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 254; K. Garbers – J. Weyer, *Quellengeschichtliches Lesebuch zur Chemie und Alchemie der Araber im Mittelalter*, Hamburg 1980; A. Calvet, *L'Alchimie au Moyen Âge*, s. 46–47.

³⁴ Substance, které se snadno vypařují, nebo sublimují (salmiak).

³⁵ Oxid nebo sulfid arzenitý (As_2O_3 , resp. As_2S_3).

³⁶ Chlorid amonný (NH_4Cl).

³⁷ Lynn Thorndyke, *History of Magic and Experimental Science*, Tome II, New York 1941, s. 471–472; Bernhard Dietrich Haage, *Středověká alchymie, Od Zósima k Paracelsovi*, Praha 2000, s. 119; B. Obrist, „Die Alchemie in der mittelalterlichen Gesellschaft“, s. 41.

³⁸ Řadu příkladů ze středoevropského prostředí uvádí pro pozdější dobu Benedek Láng, *Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Pennsylvania 2008, passim.

³⁹ Minneleich patřil ke třem hlavním typům milostných básní středohornoněmecké lyriky od konce 12. do 14. století.

hermafrodita.⁴⁰ Podle staršího názoru Karla Bertaua⁴¹ složil Heinrich tuto báseň v počáteční fázi své tvorby pro krále Václava II., u jehož dvora působil, současnější bádání však klade báseň do pozdější doby.⁴² Podle Barbary Newmanové je Heinrichova báseň založená na složité numerologické struktuře a stejně jako jeho jiná díla je intelektuálně velmi náročná. V prvních sedmi strofách vede básník dialog o chvále dam s Panem Myšlenkou, svou personifikovanou inspirací, která mu uvádí tři příklady této chvály: Prvním je královna Ester jako vzor ctnosti, ve dvou dalších vystupují bohyně – jednak Příroda, jak se objevuje v *De planctu Naturae* Alana z Lille,⁴³ a dále *Minne*, rytířská láska, v ezoterické formě hermafrodita. Natura zde vystupuje jako fiktivní obraz Věčného ženství, kosmického tvůrčího principu, jehož pozemským ztělesněním je žena coby konkrétní pramen života, plodnosti a radostí lásky.⁴⁴

Jak uvádí Newmanová, popis hermafrodita v básni je natolik vizuálně konkrétní, že může být pokládán za popis vyobrazení.⁴⁵ To se však v alchymické literatuře dochovalo až v rukopisu *Buch der heiligen Dreifaltigkeit*, který byl sepsán františkánským

⁴⁰ Thomas Bein, „*Sus hup sich ganzer liebe vrevell*“. *Studien zu Frauenlobs Minneleich*, Frankfurt a. M. 1988, s. 163n.

⁴¹ Ten vyjádřil ve své disertaci *Untersuchungen zur geistlichen Dichtung Frauenlobs*, Göttingen 1954.

⁴² Christoph März, *Frauenlobs Marienleich: Untersuchungen zur spätmittelalterlichen Monodie*, Erlangen 1987, s. 53–60; Barbara Newman, *Frauenlob's Song of Songs: A Medieval German Poet and His Masterpiece*. University Park, PA, 2006, s. 67. Autorka sama se však kloní k názoru, že jde o ranou kompozici.

⁴³ Podle Newmanové je Heinrich prvním německým autorem, který cituje Alana a jeho *De planctu Naturae*, jehož pojetí Nature převzal a rozvedl v rámci básnické tvorby již Jean de Meun v *Roman de la Rose*. Stejně tak Frauenlob poprvé v kontextu německy psané dvorské poezie představuje Naturu jako kosmickou sílu, na níž je založeno filosofické pojetí *Minne*. Viz Bernward Plate, „Natura Parens Amoris: Beobachtungen zur Begründung der minne im mittelhochdeutschen und frühneuhochdeutschen Texten“, *Euphorion* 67, 1973, s. 1–23. Připomeňme v této souvislosti, že *De planctu Naturae* bylo čtené s oblibou i na pražských školách ve 13. století a i na pozdější univerzitě. Viz Barbara Krzemienska, „K problematice přírodních věd v Čechách doby Karlovy“, in: Václav Vaněček (ed.), *Karolus Quartus*, Praha 1984, s. 281. Alan byl oblíbeným autorem Jindřicha z Isernie, vedoucího notářskou školu na Vyšehradě. Viz Karl Hampe, *Beiträge zur Geschichte der letzten Staufer*, Leipzig 1910.

⁴⁴ B. Newman, *Frauenlob's Song of Songs*, s. 68–69.

⁴⁵ Dodejme, že možný je i opačný postup, totiž že Frauenlobův básnický popis se mohl stát předlohou pro vyobrazení, nicméně tato varianta je méně pravděpodobná. Podle Achima Aurnhammera se hermafrodit v alchymickém textu objevuje už u Zósima z Panopole (3. století) jako symbol filosofického merkura. Viz Achim Aurnhammer,

mnichem Ulmannem v letech 1410–1418 (viz níže).⁴⁶ V tomto textu je androgynát Boha obsažen ve dvojí přirozenosti „božského lidství“ sdíleného Ježíšem a jeho matkou, která je tak pozdvižena na úroveň svaté Trojice a tvoří s Kristem nedílnou jednotu.⁴⁷

Musíme si zde nevyhnutelně položit otázku, co motivovalo básníka, aby vložil takto bizarní obraz do své básně. Především je třeba zdůraznit, že šlo o báseň věnovanou chvále ženy jako personifikace lásky rozvedené do těch nejbohatších symbolických multiplikací. V kontextu dvorské poezie vrcholného středověku byla tato chvála vždy nerozlučně spjata s chválou Panny Marie, a právě tato tematika byla velmi blízká Václavovi II., který se sám psaní poezie také věnoval. Básník dále mohl předpokládat, že krále básně zaujme svou vynalézavostí a učeností; pokud by se nedomníval, že král symbolu hermafrodita porozumí, patrně by jej do básně nezapracoval. Nelze tedy vyloučit, že Václav II. měl o alchymii minimálně povědomí. Symbol hermafrodita měl navíc v kontextu Heinrichovy básně – prostřednictvím všudypřítomné, latentní či zjevné mariánské symboliky – i své křesťanské ukotvení, které bylo později rozvedeno do extrémně propracované a komplikované podoby ve zmiňované *Buch der heiligen Dreifaltigkeit*.

Předpokládaný zájem Václava II. o přírodovědu můžeme podpořit připomenutím lapidáře, který měl být přímo pro něho sestaven⁴⁸ a jenž popisuje magické a léčivé síly kamenů.⁴⁹ Je znám ze tří rukopisů a jedné inkunábule.⁵⁰ V rukopisném konvolutu

---

„Zum Hermafroditen in der Sinnbildkunst der Alchimisten“, in: Ch. Meinel (ed.): *Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*, s. 179.

⁴⁶ B. Newman, *Frauenlob's Song of Songs*, s. 71.

⁴⁷ V rukopise je toto téma obrazově dokumentováno nejen vyobrazením hermafrodita, ale i ikonografickým tématem Korunování Panny Marie, přesazeným z teologického kontextu do kontextu alchymie. Viz Barbara Obrist, *Les débuts de l'imagerie alchimique (XVIe–XVe siècle)*, Paris 1982, s. 117–177; Jacques Van Lennep, *L'Alchimie. Contribution à l'histoire de l'art alchimique*, Paris 1984, s. 70–78; Ivo Purš, „Mariánská a christologická symbolika v alchymickém rukopise Kniha svaté Trojice“, in: I. Purš – J. Hlaváček (ed.), *Alchymická mše. Sborník textů ke vztahům alchymie a křesťanství*, Praha 2008, s. 21–150.

⁴⁸ Viz L. Thorndyke, *History of Magic and Experimental Science*, Tome II, s. 266; Lynn Thorndyke, „De Lapidibus“, *Ambix* 8, 1960, s. 21–23.

⁴⁹ Vztah mezi alchymii a naukou o vlastnostech drahých a jiných kamenů byl již od středověku úzce zprostředkovan jejich využitím v lékařství.

⁵⁰ Lynn Thorndyke – Pearl Kibre, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge, Massachusetts 1963, sl. 160: Attendite a falsis prophetis qui veniunt... Prol. Liber de physiognomia in honorem Wenceslai II regis Bohemorum: Bern Stadtbibliothek, Handschriften 513, 15c, 58ff.; British Sloane 323, 14–15c, 180v–188r, Hic explicit physionomya Aristotelis et omnium philosophorum; Aristoteles, Lapidarius et

uloženém v Jagellonské knihovně v Krakově – jde o lékařskou příručku z doby kolem 1425, vlastněnou a částečně opsanou Johannem z Dobré, profesorem a rektorem krakovské univerzity – je provázen dvěma krátkými herbarii, *Liber de septem herbis* připisovanou Albertovi Velikému a Thessalovým *De virtutibus herbarum*, jež se zabývají vztahem planet a jejich sil k léčivým rostlinám.⁵¹

Obě výše uvedená literární díla – básně Henricha von Meißen i lapidář Václava II. doposud nebyla v české odborné literatuře věnované dějinám přírodních věd zmiňována a poukazují na to, že počátky znalosti alchymie v českých zemích by bylo možné posunout patrně již do konce 13. století. Toto datování též posiluje předpoklad, že stimulem pro šíření alchymických poznatků mohl být rozvoj báňského a hutního díla, těžba stříbra v kutnohorských dolech od poslední čtvrtiny 13. století.⁵² Významná byla mincovní reforma Václava II. z roku 1300 kodifikovaná v *Ius regale montanorum*,⁵³ na jejíž realizaci byli do Čech pozváni italsí odborníci.⁵⁴

Pro první čtvrtinu 14. století, poznamenanou vymřením Přemyslovců a následnou vládou Jana Lucemburského (1296–1346), nemáme k dispozici žádné přímé ani nepřímé údaje vztahující se k alchymickým studiím v Čechách. Lze pouze předpokládat, že výuka přírodních věd pokračovala na katedrální škole, případně i na klášterních školách. Ve druhé polovině 20. století byl dáván do souvislosti s alchymií významný rukopis *Pasionál abatyše Kunhuty* z let 1312–1321, resp. jeho první text, *Podobenství o nepřemoženém rytíři*. Jeho autorem byl dominikán a pozdější inkvizitor

---

liber de physiognomia, Merseburg 1473 (GW 2389). Láng, *Unlocked Books*, s. 68, rkp. v Jagellonské knihovně v Krakově (BJ 778, fol. 200r–209r). Zdeněk Žalud, „Prameny k přírodním naukám a medicíně u dvora Václava II.“, *Mediaevalia Historica Bohemica* 14, 2011, č. 2, s. 7–23.

⁵¹ Láng, *Unlocked Books*, s. 68–69.

⁵² Václav Vaněk – Daniel Velebil, „Staré hutnictví stříbra“, in: *Stříbrná Jihlava 2007. Studie k dějinám hornictví a důlních prací*, Jihlava 2007.

⁵³ Tento zákoník byl následně převzat a používán v mnoha zemích.

⁵⁴ „Do Čech přišli *socii de Florentia* Reinhard, Alfard a Cino, kteří zastávali i další vysoké funkce. Měli se zřejmě trvale zabývat finančním stavem království, získávat peníze a zavádět nové výroby.“ Vratislav Vaníček, *Velké dějiny země Koruny české*, Praha 2002, s. 545. Vzhledem k roli, kterou měli splnit, u nich můžeme předpokládat, že se vyznali i v dobových technologiích. Podle Josefa Jungmanna „alchymii do Čech přinesli Vlachové, kteří na horách Krakonošských materiám secretam často hledávali“ (Josef Jungmann, *Historie literatury české*, Praha 1849, s. 77). Tento názor, který převzal od Bohuslava Balbína z jeho *Miscelanea historica regni Bohemiae*, se však vztahuje až k době vlády Karla IV. (1346–1378), kdy tito hledači drahých kamenů a kovů v českých zemích skutečně působili. Především šlo o odborníky ze sklářských dílen na Muranu, kteří hledali minerály na barvení skla.

Kolda z Koldic (zemřel po 23. 7. 1323), vynikající iluminace jsou dílem kanovníka Beneše. Pasionál obsahuje celkem pět duchovních textů (*Podobenství o nepřemoženém rytíři, O nebeských příbytcích, Pašijové kázání papeže Lva a Pláč Máří Magdaleny*), jejichž mystická a teologická metaforika je poměrně jednoznačná a neponechává prostor k úvahám o alchymickém obsahu. Pro zájem o tuto nauku nemáme žádný doklad ani u autora, ani u příjemce rukopisu abatyš kláštera sv. Jiří na Pražském hradě Kunhuty (1265–1321), sestry krále Václava II.

3. Rozšíření a obecná znalost alchymie za vlády Lucemburků

Dvůr Karla IV. a univerzitní diskurz

Alchymie se v českém prostředí postupně uchycovala a prosazovala v úzké návaznosti na její evropský vývoj. Stejně jako u jiných oblastí vědy, umění a kultury měl i nástup alchymie v českém království oproti západoevropským zemím určité zpoždění, což bylo podmíněno v rozhodující míře zdejšími abruptním mocenským vývojem silně poznamenaným především smrtí Přemysla Otakara II. roku 1278.

Zcela novou epochu ve zdejší vývoji přírodních věd představoval nástup českého krále a později římského císaře Karla IV. (1316–1378), kterou stimulovalo především založení univerzity roku 1348. Alchymickou literaturu nacházíme v soupisu knih Karlovy koleje, který vznikl po daru knih zakoupených z pozůstalosti vyšehradského děkana a pražského kanovníka Viléma z Lestkova, jenž zemřel počátkem roku 1369⁵⁵ (dva zápisy na fol. 97, spolu např. s *Ars notoria*)⁵⁶ i v kapitulní knihovně při katedrále sv. Víta.⁵⁷ Tam se dochoval i rukopis obsahující soubor

⁵⁵ Josef Petráň, „Památky knižní kultury“, in: Josef Petráň (ed.), *Památky univerzity Karlovy*, Praha 1999, s. 172.

⁵⁶ Josef Bečka – Emma Urbánková, *Katalogy knihoven University Karlovy*, Praha 1948, s. 45. Rukopis je uložen v Knihovně Národního muzea (sign. 1 Da 1). V tomto soupisu dále nacházíme např. tato přírodovědná díla: Quintus orda 12, Alanus de planctu nature, Secreta secretorum Aristotelis cum aliis, Occultus phagifacetus cum aliis. Septimus ordo 6, Liber de proprietatibus rerum, Textus de animalibus, Compilacio de libris naturalibus Aristotelis et aliorum philosophorum. Nejedná se o alchymickou literaturu ve vlastním smyslu, ale o literaturu, u níž můžeme určitý vztah k alchymii předpokládat. Viz Ivan Hlaváček, „Z knižní kultury doby Karla IV. a Václava IV. v Českých zemích“. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Tomus XVIII/1, 1978, s. 41.

⁵⁷ Archiv Pražského hradu, *Tractatus de alchymia*, 14. století (M XVII) a *Varia praecepta alchymica*, 14. století až první polovina 15. století (M XVIII). První z obou rukopisů je rozsahem menší (32 fol.) a čítá v první části praktické recepty a kratší pojednání (*Divisio*

definice věd včetně alchymie: „Alechimia facit subtilia metalla mutant omnia“, tedy „Alchymie vytváří jemné kovy, které vše přeměňují“.⁵⁸

Na pražskou *alma mater* přicházeli mistři z ciziny, především z Itálie, stejně jako čeští, kteří získali vzdělání ve Francii a Anglii, tedy v zemích, kde měla alchymie již delší tradici.⁵⁹ Podle Balbína se alchymii měl zabývat v době svých studií na univerzitách v Bologni a Padově též první pražský arcibiskup a kancléř univerzity Arnošt z Pardubic.⁶⁰ Podobný přenos poznatků mohli zajišťovat i studenti přicházející studovat na univerzitu, stejně jako čeští studenti vracující se k pokračování ve studiích ze zahraničí.

K Aristotelovým přírodovědným spisům vznikaly v Praze i komentáře, např. ke spisům *De caelo et mundo* a *De generatione et corruptione* od teologa Jindřicha Tottinga z Oyty (kolem 1330–1397), který zde působil v letech 1350–1384. Dodejme, že zvláště druhé ze jmenovaných Aristotelových děl představovalo jeden ze základů alchymické teorie středověké alchymie,⁶¹ nicméně přímým dokladem zájmu o alchymii být nemůže.⁶²

---

auri, De mortificatione mercurii, De coagulatione mercurii, Ad sublimationem mercurii, ale i De preparacione colorum, Ad corallos mollificandos, De opio thebaico). Na fol. 12r–28r pak následuje *Tractatus de alchymia*, začínající slovy „Omnis sapiencia a Domino Deo est“. Druhý z rukopisů je rozsáhlejší (327 fol.) a obsahuje především lékařskou literaturu (např. Hippocratis Liber aphorismorum, Hippocratis Liber prognosticorum, Tractatus de sanitate mulierum servanda, Aegidii Liber de urinis cum commendo, Tractatus de febribus), která je doplněna na fol. 41r–87r o traktát *Secreta secretorum de arte alchymica* („In nomine sancte et individue Trinitatis Amen. Incipiunt secreta secretorum multis incognita promptissima huius artis philosophicis de arte alchimie erudita et probata et certa experimenta et meliora omnium opera philosophorum, quo valent super omne auru met argentum.“). U pisatele či majitele sborníku se tedy spojovaly zájmy o lékařství se zájmem o transmutační alchymii. Obě tyto odborné oblasti doplňují dva česky psané náboženské texty, modlitba *Spasitel nás všech z mrtvých vstal... a Kázání proti modloslužbě křesťanů*. Je tedy zřejmé, že alchymickou literaturu bychom mohli hledat nejen v konvolutech s aristotelisky zaměřenou přírodovědou, ale i mezi lékařskou literaturou, což odpovídá faktu, že vztahy mezi alchymii a lékařstvím se rozvíjely již od vrcholného středověku. Antonín Podlaha, *Soupis rukopisů Knihovny metropolitní kapitoly pražské*, část II, s. 277–279.

⁵⁸ Sign. D 2, fol. 95b. Viz Josef Tríška, *Literární činnost předhusitské University*, Praha 1967, s. 47; viz P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 92.

⁵⁹ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 96.

⁶⁰ Bohuslav Balbín, *Vita venerabilis Arnesti primi archiepiscopi Pragensis*, Pragae 1664, s. 59.

⁶¹ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 92. Viz též Marwan Rashed, „Introduction“, in: Aristote, *De la génération et la corruption*, Paris 2005, s. XII.

⁶² Za nejzazší bod aristotelského pohledu na alchymii lze považovat *Mineralogii* Alberta Velikého, která byla napsána krátce po polovině 13. století. Učenec se na alchymii dívá kriticky,

O pronikání alchymické problematiky do univerzitního diskurzu více vypovídají doklady prvních pokusů o vytvoření české alchymické terminologie, s nimiž se setkáváme v Klaretových slovnících.⁶³ Mistr Klaret, latinsky *Magister Bohemarius Bartholomaeus de Solencia dictus Claretus*, vlastním jménem Bartoloměj z Chlumce (asi 1320–1370), byl český učenec, lékař a lexikograf, kanovník katedrály sv. Víta, učitel na tamní škole a mistr pražské univerzity. O jeho životě není mnoho známo. Byl patrně jedním z prvních studentů pražské univerzity. Vyučoval latinu a připravoval žáky ke studiu na univerzitě. Jeho zachované dílo tvoří básně, a zejména nejstarší veršované latinsko-české slovníky, které vytvořil pro potřeby svých žáků. Je v nich téměř 10 000 staročeských slov, která se střídají s latinskými ekvivalenty.

Termíny související s alchymii v Klaretově *Vokabuláři* z počátku 50. let 14. století dokládají, že „objevuje-li se alchymie ve slovnících, jež sumarizovaly vědeckou terminologii pro potřeby studia na artistické fakultě, měla i své místo, přinejmenším podle mínění autorů slovníků, v systému tehdejšího vědění“.⁶⁴ Vedle výrazu alchymie s českým ekvivalentem „czystarstwo“,⁶⁵ který figuruje na začátku XII. kapitoly *De mechanica*, se v VIII. kapitole *De phisica* setkáváme i s českými termíny pro některé alchymické operace (privacio, generacio, augmentacio, conmixtio, diminucio, alteracio, transmutacio).⁶⁶ V Klaretově *Glosáři* z poloviny 60. let 14. století nacházíme v 34. kapitole *De arte* český ekvivalent pro výraz alchymie, „alchymia cz[i]strna“, dále výraz označující alchymistu – „czistnar“,⁶⁷ překlady názvů základních kovů a některých jiných chemických látek v 2. kapitole *De mundo* a názvy dalších nerostů důležitých z hlediska alchymie v následující 3. kapitole *De lapidibus*.⁶⁸ Jak připomíná Petr Vágner, výrazy „czystarstwo“ a „czistnar“ dokládají, že jejich autor dobře porozuměl podstatě práce alchymisty, protože „právě čištění či přečišťování, ať již v podobě destilace, kalcinace nebo sublimace, bylo klíčovou náplní alchymické každodennosti, kterou zvolený termín se značnou přesností postihuje“.⁶⁹

---

v principu ale připouští možnost umělého odstranění a nového uvedení *species* kovů, tedy jejich transmutaci. Viz B. Obrist, „Die Alchemie in der mittelalterlichen Gesellschaft“, s. 46.

⁶³ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 91–93.

⁶⁴ Tamtéž, s. 92.

⁶⁵ Václav Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, Praha 1926, s. 21.

⁶⁶ Tamtéž, s. 18. Řadu termínů vztahujících se k magii nacházíme pro změnu v X. kapitole *De medicina*.

⁶⁷ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 92–93. Viz V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, s. 165.

⁶⁸ V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, s. 107–108.

⁶⁹ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 93. Velmi podobnou definici alchymie poskytuje i o 250 let pozdější *Lexicon Alchemiae* Martina Rulanda ml.: „Alchimia est impuri separatio a substantia puriore“ (*Lexicon Alchemiae*, Frankfurt am Main 1612, s. 26).

Termín „czistnar“, tedy alchymista, nalezneme i v části nazvané *De scolaribus*, kde je citován s dalšími profesemi: „Est alchymista czistnarz, kamenarz lapidista / Et gemmista stvenarz, atar ostoy, aquista czyvodarz.“⁷⁰

Z výše uvedeného vyplývá, že Klaret řadil alchymii mezi *artes mechanicae*, tedy mezi praktická umění. Jeho snaha vytvořit českou odbornou terminologii pro různé laboratorní postupy a používané látky naznačuje, že alchymie byla v jeho době nejen teoreticky probírána, ale i prakticky prováděna. Pozoruhodný je kontext profesí, v němž je zařazena; přestože se Petr Vágnér domníval, že „souvislost mezi jednotlivými obory lidské činnosti, které jsou zde vyjmenovány, bychom asi hledali jen stěží“, můžeme naopak říci, že s kamenictvím i sklářstvím bezpochyby mohla souviset. S kamenictvím sice jen vágně, se sklářstvím ale těsněji – byla to pyrotechnologie pracující s podobnými postupy jako zhutňování rud. Podstatné je, že se s alchymii u Klareta setkáváme především v podobě technologie.

Dalším významným literárním pramenem, v němž alchymie vystupuje, tentokrát přímo v personifikované podobě, je naučná báseň vzniklá ve dvorském okruhu Karla IV. Jejím autorem je Heinrich von Mügelin (asi 1319 – kol. 1380), který pobýval po studiích na církevních školách od roku 1340 v Praze u českého krále Jana Lucemburského, kde uzavřel úzké přátelství s jeho synem a pozdějším císařem Karlem. Když se Karel stal roku 1346 římským králem, jmenoval Heinricha rádcem ve státních otázkách. Heinrich studoval na pražské univerzitě a působil i u dvora uherského krále Ludvíka I. (1326–1382). Roku 1355 sepsal učenou báseň *Der meide cranz*, kterou věnoval Karlovi u příležitosti jeho korunovace římským císařem. Později pobýval u dvora Rudolfa IV. Rakouského.

V básni *Der meide cranz* Heinrich vykresluje klasifikaci věd. Před císařem Karlem IV. nechává v průběhu řečnického souboje o trofej „panenské koruny“ defilovat dvanáct „svobodných umění“: filosofii, gramatiku, logiku, rétoriku, aritmetiku, geometrii, hudbu, astronomii, fyziku (tedy lékařství), alchymii, metafyziku a teologii. Autor zde tedy mísí tradiční „artes liberales“ s lékařstvím a alchymii, jež byly podřazovány „artes mechanicae“. Věnuje se jim proto, že neslouží jen „hrubé účelnosti“, nýbrž jsou racionálně uchopitelné a o sobě pravdivé.⁷¹

Personifikovaná alchymie v básni zdůrazňuje základní princip alchymických proměn, který spočívá v tom, že změna aristotelsky chápaných *species* je možná jen jejich redukcí na *prima materia*:⁷² „V základu přírody... člověk, osel a vůl... jsou

⁷⁰ V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, s. 146.

⁷¹ Michael Horchler, *Die Alchemie in der deutschen Literatur des Mittelalters. Ein Forschungsbericht über die deutsche alchemistische Fachliteratur des ausgehenden Mittelalters*, Baden-Baden 2005, s. 359.

⁷² Je zajímavé, že se stejný argument objevuje v disputacích o možnosti alchymie v 16. století.

z jedné matérie, první matérie, která je základem každého těla, z níž se rodí člověk, pták, ryba a vše, co vymezují nebesa.“⁷³ Heinrichův básnický výklad alchymie si získal takový ohlas, že byl později citován samostatně vedle jiných alchymických autorit, jako Gebera⁷⁴ či Pseudo-Lulla.⁷⁵ Přestože se alchymie v básni sama označuje za „umění všech umění“, závěrečný císařův soud se k ní staví obezřetně. Císař za vítězku prohlásí teologii: „Desátá [panna] umí vyrábět stříbro, zlato, pigmenty, ale jen vzácně jsem viděl její děti zbohatnout. Poslední panna [tedy teologie] vede za ruku k pokladu v nebesích, který nikdy nemůže být nespolehlivý.“⁷⁶ Císař vidí alchymické transmutace jako problematické a nejvyšší hodnotu přiznává nebeským pokladům, tedy křesťanské spáse. Vzhledem k poměrně úzkému vztahu básníka k císaři se můžeme právem domnívat, že Heinrichova báseň odráží i názor Karla IV. na alchymii – názor, který vyjadřuje zájem a respekt k její užitečnosti (jinak by ji autor nezařadil mezi racionální a o sobě pravdivé uměny), zároveň je však skeptický k jejím příliš ambiciózním slibům.⁷⁷

Kulturní okruh Václava IV.

U Karlova nástupce Václava IV. (1361–1419) nemáme vhodný pramen, z něhož bychom mohli soudit na jeho vztah k přírodním vědám či na jejich hodnocení, určité východisko nám však zde nabízí výtvarné umění. Václav IV. byl vášnivý bibliofil a jeho knihovna, která vznikala po dvacet let, zhruba od roku 1385, nepochybně

⁷³ M. Horchler, *Die Alchemie in der deutschen Literatur des Mittelalters*, s. 361.

⁷⁴ Geberus latinus, středověký autor z konce 13. století, který byl zaměňován za arabského autora Džábira ibn Hajjána (8. stol.). Jde o autora vlivného spisu *Summa perfectionis magisterii*. Viz William R. Newman, „Geber“, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 111–113.

⁷⁵ Významnému lékaři, filosofovi a mystikovi Raimundu Lullovi (kol. 1232–1315/16) byl ve 14. století připsán rozsáhlý a vlivný korpus alchymických traktátů. Jeho autor je proto nazýván Pseudo-Lullus. Viz Antonio Clericuzio, „Lullus“, in: C. Priesner – K. Figala (ed.), *Lexikon*, s. 187–189.

⁷⁶ M. Horchler, *Die Alchemie in der deutschen Literatur des Mittelalters*, s. 365.

⁷⁷ Za pozornost stojí zmínka o tom, že alchymie vyrábí pigmenty. Podobnou informaci uvádí i známá příručka Cennina Cenniniho *Trattato della pittura* z přelomu 14. a 15. století, nicméně s tím rozdílem, že podle ní se podstatná část malířských ingrediencí, například červené pigmenty cinobr a minium nebo žluté auripigment a arzika, vyráběly chemicky. Nešlo tedy o nijak specificky alchymickou přípravu. Cennini odkazuje v této souvislosti na klášterní laboratoře, v českém prostředí nelze tuto souvislost potvrdit. Viz Cennino Cennini, *Knihy o umění středověku*, Praha 1946, s. 77. Viz též Arie Wallert, „Alchemy and medieval art technology“, in: Z. R. W. M. von Martels (ed.), *Alchemy revisited. Proceedings of the International Conference on the History of Alchemy at the University of Groningen 17–19 April 1989*, Leiden 1990, s. 154–161.

patřila ke zcela mimořádným sbírkám iluminovaných rukopisů. Skutečnost, že z pouhých osmi zachovaných rukopisů jsou tři zasvěceny astrologii,⁷⁸ naznačuje, že přírodní vědy v ní hrály nezanedbatelnou roli. Sbíрка Václavových rukopisů byla rozchváčena a zničena počátkem husitských válek, nicméně část knih získal Václavův mladší bratr Zikmund Lucemburský. Po něm je zdědil Albrecht Habsburský a jeho syn Ladislav Pohrobek, který je roku 1455 vymáhal na císaři Friedrichovi III., jenž se jich mezitím zmocnil. V dopise, který mu adresoval, si stěžuje, že z vídeňské dvorní rezidence byly mimo jiné odvezeny „knihy o černém umění a přírodních věcech, které kdysi patřily českému králi Václavovi“.⁷⁹

Další indicií přítomnosti již explicitně alchymické tematiky v kulturním okruhu Václava IV. je zpráva, kterou podává jeho osobní lékař Albík z Uničova (asi 1360–1426): „Já, totiž Albík, jsem léčil pana krále Václava, krále českého etc. ... a [král] cítil velkou úlevu. ... A tento král se mne dotázal, zda by neprospělo, kdyby byl protažen alembikem tak, jak se to činí s růžovou vodou nebo uměle připraveným balsamovým olejem. Načež jsem mu odpověděl, že ne, protože umění alchymické ničí sílu věcí, která se tak rozplyne a těkajíc v dýmu odchází pryč, ba co víc, ani vůně při nich nezůstává, protože mnozí připravují oleje a vonné masti po způsobu alchymistů a dávajíce jim jména nazývají umělý olej balsamovým olejem. Avšak kde je balsam a odkud pochází, když žádný balsam nebyl vložen. ... Ono umění alchymické si vymysleli vzdělání mudrci, kteří umí oddělovat zlato od stříbra. V tomto umění vznikají spíše iluze a nepravosti než rozmanitosti a skutečnost, neboť o nich je psáno: Radují se alchymisté, že mění přirozenost věcí. Pročež olej či produkty alchymistů jsou lékaři a lékárníky přijímány jen zřídka či vůbec, protože jejich přípravky neléčí, neboť oni ohněm porušují věci odnímajíce jejich sílu. Ale přesto pravím, že řečené umění, rozumí se alchymické, je přesné, delikátní a obtížné, nikoli však výnosné.“⁸⁰

Z Albíkova vyjádření vyplývá, že ačkoli sám měl k alchymii rezervovaný vztah,⁸¹ byl o ní poučen a některé alchymické postupy znal i jeho královský pacient. Co je

⁷⁸ Jde o tyto rukopisy: německy psaná bible v šesti svazcích, výklad žaltáře od Mikuláše z Lyry v německém překladu Heinricha von Mügelna (mj. autora básně *Der meide cranz*, viz výše), výtah z epistol sv. Pavla, tři astrologické rukopisy – Ptolemaiov *Quadripartitos*, vídeňský a mnichovský sborník, právní rukopis Zlaté buly císaře Karla IV. a rytířský epos Willehalm. Viz Josef Krása, *Rukopisy Václava IV.*, Praha 1971, s. 1.

⁷⁹ Cit. J. Krása, *Rukopisy Václava IV.*, s. 17.

⁸⁰ Vladimír Karpenko, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, s. 273 (*Magistri Albici arte medici nec noc ecclesiae pragensis archiepiscopi Regimen sanitatis quod alio nomine Vetularius*, Lipsko 1484).

⁸¹ Viz též Milada Říhová, *Dvorní lékař posledních Lucemburků. Albík z Uničova, lékař králů Václava IV. a Zikmunda, profesor pražské univerzity a krátký čas i arcibiskup pražský*. Praha 1999, s. 11, 73.

ještě důležitější, patrně ho k dotazu svému osobnímu lékaři inspiroval jeden z nejznámějších motivů alchymické ikonografie – král v symbolické skleněné nádobě. Tento motiv je ve výzdobě alchymické literatury ve své rudimentární podobě poprvé doložen ve druhé polovině 14. století⁸² a mohl by potvrzovat domněnku, že u Václavova dvora existovaly ztracené předstupně pozdějších iluminovaných alchymických rukopisů. Nejstarší doklady těchto rukopisů s bohatě rozvinutou symbolickou ikonografií (*Aurora consurgens* a *Buch der heiligen Dreifaltigkeit*) se dochovaly až z počátečních desetiletí 15. století, nicméně prostředím, v němž se tato ikonografie zrodila, mohl být právě pražský dvůr Karla IV. a Václava IV. V základní práci o počátcích alchymické ikonografie to připouští i Barbara Obristová: „První alchymické iluminované rukopisy se v Německu objevují v době, kdy vládcové a šlechta začínají sami praktikovat alchymii. Ale je možné, že předstupně těchto rukopisů existovaly u pražského dvora, odkud zmizely.“⁸³ Svou domněnku opírá o již zmiňovaný fakt zániku sbírky rukopisů Václava IV. i o její zaměření k astrologii. A dále dovozuje: „Z podobných důvodů, pro něž nemůžeme přesně datovat ilustrace (úpadek politické situace v Čechách, pohyb iluminátorů poté, co přestaly objednávky od dvora), není možné přesně určit intelektuální prostředí, v němž vznikl... ikonograficky výjimečný cyklus ilustrací rukopisu *Aurora consurgens*. Jeden náznak by však vyplýval z faktu, že ten, kdo byl odpovědný za program, měl rozsáhlé znalosti arabských astrologických pramenů. Nuže, podle vzácných dochovaných dokumentů je známo, že na pražském dvoře se nalézaly astrologické rukopisy arabského původu. Je proto možné, že ikonografický program rukopisu *Aurora consurgens* byl sestaven astrologem, který měl přístup k těmto rukopisům.“⁸⁴

Dochované rukopisy Václava IV. představují vynikající umělecké práce nejen stylem a provedením své výzdoby, ale také svou propracovanou symbolikou. Jejich příslušnost ke dvorské knihovně dokládá soubor alegorických motivů, znázorněných

⁸² Jde o rukopis s nejstaršími ukázkami symbolické alchymické ikonografie, který obsahuje dva holandské traktáty, *Bouc der heimelicheden van mire vrouwen alkemenen* (Kniha tajemství mé dámy alchymie), jehož autor se nazývá Constantinus, a Gratheův traktát bez názvu (ÖNB, sign. 2372). V Gratheově traktátu se nachází vyobrazení kruhové nádoby, obsahující krále, královnu a postavu obra s kyjem. Vyobrazení samotného krále v alchymické nádobě se objevují ve druhé polovině 15. století, např. v rukopisech traktátu *Donum Dei*. Dalšího rozšíření tento motiv doznal ve vyobrazeních pojednání *Splendor Solis* z první poloviny 16. století. Viz Helmut Birkhan, *Die alchemistische Lehrdichtung des Gratheus filius philosophi in Cod. Vind. 2372. Zugleich ein Beitrag zur okkulten issenschaft im Spätmittelalter*, Band I–II, Wien 1992; J. Van Lennep, *L'Alchimie*, s. 46–54.

⁸³ B. Obrist, *Les débuts de l'imagerie alchimique*, s. 126.

⁸⁴ Tamtéž, s. 281–282.

jednotlivě i v nejrůznějších vzájemných vztazích, které vyplňují či doplňují bordury stránek. Jde o lazebnice s pomůckami svého řemesla, krále uvězněného v dřívku písmene, ledňáčka umístěného často vprostřed točenice, dále divé muže, monogramy W a E a devízy. Rozboru výzdoby rukopisů krále Václava IV. se rozsáhle věnoval Josef Krása, který se též pokusil objasnit její potenciální vztah k alchymii. Podle jeho názoru souvisela ikonografie rukopisů s „řádem lázně“ založeným Václavem IV., který se výrazně lišil od většiny soudobých řádů nemajících jiný cíl než sdružit okolo vládců na základě stavovské pospolitosti skupinu feudálů. V řádu spatřuje symbolicky vyjádřenou utopickou ideu o dokonalejším životě a světě, kterou dává do souvislosti s alchymickou představou omývání (*ablutio*) a očišťování – připomeňme, že s tou jsme se již setkali u Klaretova českého ekvivalentu pro latinský výraz *alchimia*.

Vskutku lze říci, že základní dvojice, vystupující ve výzdobě rukopisů Václava IV., mohou obecně souviset s určitými alchymickými operativními postupy, ať již jde o „koupel pro krále“ nebo o „uvězněného krále“ – král by zde představoval alchymický sulfur, jeden ze dvou konstitutivních prvků kovů, který je třeba uvolnit z jeho „vězení“ (prostřednictvím alchymického rozpuštění kovu) a očistit. Taktéž další symboly z droberů Václavových rukopisů, například divý muž nebo heraldický lev a orlice mohly nabývat alchymických významů, nicméně – a to je třeba zdůraznit – pouze v rámci polysémantické struktury výzdoby, jejíž významy rozhojňovaly; nelze je na alchymickou tematiku redukovat. Je velmi pravděpodobné, že důležitější významovou rovinu představovala u václavských rukopisů rovina astrologická. Podle Josefa Kráasy je takřka jisté, že Václav IV. dobře znal postavení hvězd v době svého narození 26. února 1361. Toto datum spadá do znamení Ryb, jimž odpovídal živel vody a bílá barva. V tomto období vycházejí na nebi Plejády s hvězdou Alkyoné – ledňáčkem, přičemž v celém zimním období se podle Abú Ma'šarova *Introductoría*, důvěrně známého středověkým astrologům, objevují na nebi i další souhvězdí a dekaný, které mohly ovlivnit volbu Václavovy symboliky: vodní pták, jenž loví rybu, žena v lodi, či vědro, podobné nástroji, který se často vyskytuje v ruce lazebnice.⁸⁵

⁸⁵ J. Krása, *Rukopisy Václava IV.*, s. 102–103. Ewa Śnieżyńska-Stolotová ve významových vztazích točenice a ledňáčka spatřovala aktualizaci proroctví, spjatého s českým královským dvorem, přičemž význam těchto motivů byl patrně znám jen úzkému okruhu dvořanů. Točenice, znázorňující souhvězdí Plachty, a ledňáček, zastupující hvězdu Alkyoné jako paranatellonta Byka, představují Venuši, která posiluje svazek mezi králem Lvem, symbolizovaným písmenem „E“, a Pannou, známou jako lazebnice, naplňující tak proroctví *Leo significat regem Bohemica, et Virgo gentem, et Venus est domina gentis quia coniunctio almamar*. Viz Ewa Śnieżyńska-Stolot, „Christian Interpretation of the Zodiac in Medieval Psalters“, *Umění* 37, 1989, č. 2, s. 104.

V souvislosti s Václavovými astrologickými rukopisy ještě připomeňme rukopis vídeňské Národní knihovny sign. 2378, v jehož první části je přesná kopie textu i obrazů Scotova spisu *Liber introductionis* z Václavova vídeňského astronomicko-astrologického sborníku (ÖNB, sign. 2352). Podle Josefa Krásy ukazuje cesty, jimiž se václavská astrologie šířila mimo dvůr.⁸⁶ Rukopis obsahuje převážně astrologické texty, ale také krátký výkladový soupis alchymických názvů různých látek, stručný lapidář a lékařské recepty.⁸⁷ Dobře to ukazuje, že alchymická tematika – ve své praktické, laboratorní podobě – pronikala do odborné přírodovědné literatury jako součást všeobecného přírodovědného vzdělání, zvláště pak v lékařském prostředí. Majitelem rukopisu byl svatovítský kanovník Mikuláš Parlér, syn stavitele katedrály a císařův lékař, o němž jsou zmínky v pramenech v letech 1391–1398, kdy byl rovněž správcem špitálu na Hradčanech.⁸⁸

V intelektuálním prostředí Václavova dvora se setkáváme s dalšími zmínkami o existenci zájmu o alchymii. Nejprve zmiňme Konráda z Vechty (asi 1364 – 26. prosinec 1431), původem z Vestfálska, který se objevuje u dvora Václava IV. roku 1395, o tři roky později se stává členem královské rady a je též jmenován mincmistrem království českého. V roce 1408 povýšil na olomouckého biskupa a roku 1413 se stal pražským arcibiskupem. Na kostnickém koncilu byl napadán jako „čarodějník, alchymista a svatokupec“,⁸⁹ což by rozhodně nemuselo být důkazem jeho zájmu o alchymii. Ten je však potvrzován i z jiného, nikoli pouze difamačního zdroje. Je jím rukopis 3457 Sloane z British Library z 15. století,⁹⁰ který obsahuje krátký

⁸⁶ Josef Krása, „Astrologické rukopisy Václava IV.“, *Umění* 12, 1964, s. 474–476; viz Josef Krása, „Astrologické rukopisy Václava IV.“, in: *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, Praha 1990, s. 189–190; v obou verzích tohoto článku je špatně uvedena signatura rukopisu (chybně 2372).

⁸⁷ Franz Saxl, *Verzeichnis astrologischer und mythologischer Illustrierter Handschriften des lateinischen Mittelalters II. Die Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Heidelberg 1927, s. 99–103.

⁸⁸ V. W. Tomek, *Dějepis města Prahy V*, Praha 1881, s. 130, 180.

⁸⁹ „Jsout' naň sbírány žaloby a čteny ve shromáždění národu německého v konciliu, jimiž dávána mu vina, že jest čarodějník, alchymista, svatokupec, nedbalý v úřadě a jmenovitě v hájení duchovenstva, též, že rozhazoval statky svého kostela.“ Podle V. W. Tomka cituje Karel Pejml, *Dějiny české alchymie*, Litomyšl – Praha 1933, s. 26.

⁹⁰ MS Sloane 3457 je konvolutem alchymických receptů a traktátů alchymických autorit jako Pseudo-Arnalda z Villanovy, Hortulana nebo Pseudo-Alberta Magna, z nichž některé jsou dochovány pouze v něm. Podle Thorndyka šlo patrně o knihovnu i poznámkový blok dobového alchymisty. Rukopis podle písma pochází z 15. století a v receptech občas obsahuje německé poznámky, které nasvědčují, že šlo o mateřský jazyk jeho autora. Viz Lynn Thorndyke, „A Study in the Analysis of Complex Scientific Manuscripts:

alchymický traktát nazvaný *Praxe Konráda, pražského arcibiskupa, která mu umožnila žít po mnoho let, zatímco bojoval proti Čechům se třemi sty jezdců* (*Practica Conradi archiepiscopi Pragen[is] qui stetit cum ista practica per multos annos in civitate preliando contra Boemos cum ccc equis et vivebat de eadem practica quia redditus suos receperant Boemi*).⁹¹ Tím se dostáváme na pevnější půdu a Konrádův zájem o alchymii musíme připustit.

Explicitním dokladem znalosti alchymie je *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic (asi 1350–1403), synovce prvního pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic. V jeho alegoricko-didaktické básni z roku 1395 dává sněm zvířat rady svému králi, představovanému lvem, čili českým králem. Opice v této skladbě říká: „Žádný královiče, oddej svú vůli i chtěníe, i za všeliké uměníe, čáry i zlato dělati.“⁹² Petr Vágner považuje toto doporučení za výraz negativního postoje k alchymii, protože je dává opice coby „symbol špatnosti a zla“.⁹³ V obecné rovině tak byla opice skutečně ve středověku chápána,⁹⁴ ale měla i svůj specifický význam v řádu alchymické symboliky – stejně jako opice napodobuje člověka, napodobuje i alchymista činnost přírody, a proto byl nazýván „opice přírody“.⁹⁵ Podobnou radu ke studiu alchymie nalézáme i v soudobém *Tkadlečkovi, Hádce milence s neštěstím* z roku 1407: „Nauč se znáti kunšt a uměníe to, jemužto alchymia říekají, jenž z rozličných metallí, totižto z rozličné věci, jakožto jest mosaz a měď, čistec,⁹⁶ olovo, síra, rtut, salnytr,⁹⁷

Sloane 3457: An Important Alchemical Manuscript“, *Isis* 29, 1938, s. 377–392. Jak upozorňuje Josef Krása, alchymický podtext mohou mít též některá symbolická vyobrazení z bordur jeho Bible, dnes uložené v Antverpách. Viz J. Krása, *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, s. 215–216.

⁹¹ B. Láng, *Unlocked Books*, s. 150–151.

⁹² Smil Flaška z Pardubic, *Nová rada*, Praha 1876, verš 1550–1555, s. 131.

⁹³ Petr Vágner, „Nejen v čase mandragory“, *Slovo k historii* 1992, č. 34, s. 7.

⁹⁴ Opice byla atributem ďábla, protože Lucifer podle Izajáše (14,14) chtěl být podoben Bohu, a byl proto představován jako *simia Dei* – opice, zvrácené napodobující Boha.

⁹⁵ Za opici přírody se označuje již alchymista Capocchio v Dantově Peklu: „sì vedrai ch'io son l'ombra di Capocchio, / che falsai li metalli con l'alchìmia; / e te dee ricordar, se ben t'adocchio, / com'io fui di natura buona scìmia.“ (29, 139–139) „I uvidíš, že jsem Capocchia stínem, / jenž alchymii kovy padělával, / a vzpomeneš si snad, jak v světě jiném / jsem na opici přírody si hrával.“ (Dante Alighieri, *Božská komedie*, (29, 138), přel. O. F. Babler, Praha 1965. V obrazové alchymické symbolice se opice objevuje např. v rukopisech traktátu *Splendor Solis* z první poloviny 16. století. Viz Jörg Vollnagel, *Splendor Solis oder Sonnenglanz. Studien zu einer alchemistischen Bildnahdschrift*, München – Berlin 2004; J. Van Lenep, *L'Alchimie*, Paris 1984, s. 117–119.

⁹⁶ Staročesky cín.

⁹⁷ Z lat. *sal nitrum*, dusičnan sodný nebo draselný, často jejich směs.

arsenik bílý,⁹⁸ hutrych⁹⁹ a z kterýchžto věcí smyšlených zlato a stříbro z sebe vydává.“¹⁰⁰

Jedním z předobrazů *Tkadlečka* byla německy psaná próza *Der Ackermann aus Böhmen* (Oráč z Čech), kterou sepsal začátkem 15. století Johannes von Saaz městský notář ze Žatce. Jde o dialog Oráče (ve skutečnosti literáta) a personifikované Smrti, v němž si Oráč stěžuje kvůli ztrátě manželky. V kapitole XXVI Smrt vyjmenovává lidská „umění“, která proti ní nic nezmohou: nejprve jsou vyjmenována tradiční „artes liberales“, na něž navazuje lékařství a „alchymie s údivnými proměnami kovů“,¹⁰¹ jež je následována nečekaně dlouhým výčtem magických a věšteckých technik doplněných stručnou charakteristikou.¹⁰² Jak autor sám přiznává v dopise svému příteli, pražskému měšťanu Petrovi Rothersovi, jeho dílo je plodem „z pole rétorické půvabnosti“,¹⁰³ přesto však jeho citace magických umění ukazuje, že musely mít v dané době určité společenské rozšíření.

Od dvorského okruhu Václava IV. patřil na přelomu 14. a 15. století i lékař Konrád Keyser (1366 – po 1405), z jehož pojednání *Bellifortis* je zřejmé, že s alchymii přišel do styku i prakticky. Své pojednání dokončil až roku 1405, kdy již byl na cestě z Čech; vyobrazení v jeho nejstarším exempláři, který je patrně autografem, jsou o něco pozdější.¹⁰⁴ Keyserovo dílo je zaměřeno především na středověké vojenské umění, zbraně a válečnou techniku (často fantastickou); spis začíná přehlídkou sedmi planet a jejich zvířetníkových znamení, které vládou nad lidskými osudy. V sedmé kapitole probírá různé látky, jež vydávají světlo i za deště, v mlze a větru, a v osmé kapitole uvádí zápalné látky, při jejichž popisu čerpal z *Liber ignium* Marka

⁹⁸ Oxid arzenitý (As_2O_3).

⁹⁹ Z něm. *Hüttenrauch* (také *pompholyx*), nálet nečistého oxidu zinečnatého (ZnO) na stěnách pecí při výrobě mosazi z rud mědi a zinku, někdy kontaminovaný arzenem.

¹⁰⁰ *Tkadleček: Hádky milence s neštěstím*, Praha 1974, s. 174.

¹⁰¹ Jan ze Žatce, *Oráč z Čech*, Praha 1985, s. 59.

¹⁰² „... geomancie, bystře zodpovídající leckterou otázku na zemi z postavení planet a znamení nebeského kruhu; pyromancie, rychlá a spolehlivá věštkyň z ohně; hydromancie, hadačka příštího z vířící vody; astrologie, vykladačka pozemského dění z nadzemských věcí; chiromancie, zdatná čtenářka z ruky a z čar v dlani; nigromancie mocně poutající duchy obětíním prstem zemělých a pečeti; umění magických znaků s pěknými modlitbami a silnými zaklínadly; augur, jenž naslouchá ptačímu zpěvu a pravdivě z něho vysuzuje budoucí dění; haruspik vyčítající z dýmu obětíního oltáře věci příští; pedomancie prorokující z vnitřností dětí a ornomancie z tetřevích střev...“ Tamtéž, s. 59.

¹⁰³ Tamtéž, s. 92.

¹⁰⁴ Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Ms. philos. 63. Faksimile viz Conrad Keyser, *Bellifortis*, Umschrift und Übersetzung von Götz Quarg: Düsseldorf 1967.

Graeca, jejíž první verze pochází asi ze 13. století a text byl ještě v následujícím století doplňován.¹⁰⁵ V následující kapitole Keyser podává návody na stavbu parních lázní, kuchyní a kamen. Celkově lze říci, že jeho traktát se blíží alchymické problematice svou technologickou povahou, nicméně alchymie jej zajímala bezpochyby i kvůli svým nejvlastnějším cílům, jak vyplývá z jeho veršů této nauce věnovaných:

Půvabná alchymie, jež se honosíš zlatem
a před celým světem vládneš kamenem filosofů,
proč nevyhledáš mě, věrného sluhu, a nezachrániš před
smrtí tím, že mi poskytneš množství zlata a tinktury!¹⁰⁶

Alchymie je v traktátu nejspíše personifikována černou Sulamitkou, královnou ze Sáby,¹⁰⁷ která mohla symbolicky souviset s motivem černé madony, s níž se setkáváme v soudobé alchymické literatuře, např. v již zmiňovaném traktátu *Aurora consurgens*. Téma černé Panny úzce souviselo se symbolikou *Písně písní* (1, 5): *Nigra sum sed formosa filiae Hierusalem...*, Černá jsem a přece půvabná, dcery Jeruzalémské. S ním se i v obrazové podobě setkáváme v již zmiňovaném alchymickém traktátu *Aurora consurgens* z počátku 15. století (obr. 6).¹⁰⁸

4. Nejstarší čeští alchymisté a šlechtický mecenát

Jan Těšínský

U všech výše zmiňovaných postav jsme mohli o jejich vztahu k alchymii uvažovat coby o vedlejšímu zájmu. Až na počátku 15. století působí kněz Jan Těšínský (Johannes Ticinensis), který se touto naukou patrně zabýval intenzivně. Kolem roku 1412

¹⁰⁵ Josef Krása, „Bellifortis“, in: *České iluminované rukopisy 13.–16. století*, s. 230. Zde jde o *Liber ignium ad comburendos hostes*, blíže neznámého autora přibližně ze 13. století; některé návody jsou pozdější, z doby kolem roku 1330.

¹⁰⁶ „*En venusta alchimia quae auro gloriaris / Lapide philosophorum pre cunctis principaris / Cur me fidelem famulum a morte non scrutavis / Auri prebendo copiam tincturae salutaris.*“ C. Kyeser, *Bellifortis*, s. 102. Překlad Jakub Hlaváček.

¹⁰⁷ J. Krása, „Bellifortis“, s. 230.

¹⁰⁸ Viz B. Obrist, *Les débuts de l'imagerie alchimique (XVIe–XVe siècle)*, s. 238–240; J. Van Lennep, *L'Alchimie*, s. 54–70; Ivo Purš, *Vliv křesťanské symboliky na zrození alchymistické ikonografie (se zvláštním přihlédnutím k českému výtvarnému umění druhé poloviny 14. a počátku 15. století)*, diplomová práce, FF UK, Praha 1998.

napsal traktáty *Processus de lapide philosophorum* a *Aenigma de lapide*.¹⁰⁹ Rozsáhlá naučná báseň *Processus* nebo též *Lumen Secretorum* (*Occultum artis inquirentes...*) spojuje bohatě alegorickým jazykem alchymická témata s tématy teologickými.¹¹⁰ Jejím hlavním námětem je triáda *sol, luna a mercurius*, již Johannes vykládá jako *corpus, anima a spiritus* kamene.¹¹¹ Z veršované skladby *Processus de lapide* se dozvídáme jediný biografický fakt o Těšínském, a to údaj, že byl příslušníkem duchovního stavu,¹¹² a to patrně v Těšíně v severních Čechách nebo v Teschen ve Slezsku. Později je uváděn jako „český kněz“. Nejpozoruhodnějším textem připisaným Janu Těšínskému je antifona *En pulcher lapis noster...*, neboť představuje nejstarší ukázkou zhudebněného alchymického textu. Poprvé na ni upozornil katalog rukopisů Mellonovy sbírky v Beinecke Library.¹¹³ Nachází se v rukopisném konvolutu, sepsaném kolem roku 1400 v Německu nebo Rakousku, který obsahuje i další práce Jana Těšínského.¹¹⁴

I v antifoně vystupuje významně do popředí trojiční symbolika: „V obšírných a záhadných obrazech opěvuje text s odvoláním na Aristotela a *Turba philosophorum*“¹¹⁵ lapis jako bílý, žlutý a rudý květ zářící v trojnásobném lesku, jako výsledek

¹⁰⁹ Obě díla byla vydána spolu s pojednáním Edwarda Kellyho v Hamburku roku 1670. *Processus* byl vydán také ve známé sbírce Friedricha Roth-Scholtze *Deutsche Theatrum Chemicum*, Bd. III., Nürnberg 1732 (reprint Hildesheim 1976), s. 607–636.

¹¹⁰ Christoph Meinel, „Alchemie und Musik“, in: Ch. Meinel (ed.): *Die Alchemie in der europäischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*, s. 209.

¹¹¹ Motiv „ducha“, „duše“ a „těla“ kamene byl později v alchymii velmi rozšířen a někdy byl ztotožňován s Paracelsovou *tria prima*. Zároveň bylo možné v této symbolice nalézat analogii s Božskou Trojicí, kterou se alchymie zaštiťovala, aby nebyla obviněna z hereze.

¹¹² Petr Vágner jej uvádí do souvislosti s údajem Ferdinanda Tadry, podle něž na padovské univerzitě studoval roku 1371 kněz z vratslavské diecéze jménem Johannes de Tinczia. Viz P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 96; Ferdinand Tadra, *Kulturní styky Čech s cizinou až do válek husitských*, Praha 1897, s. 269.

¹¹³ Popis antifony podle Ch. Meinel, „Alchemie und Musik“, s. 209–211. Laurence C. Witten – Richard Pachella, *Alchemy and the Occult. A Catalogue of Books and Manuscripts from the Collection of Paul and Mary Mellon*, sv. III, New Haven 1977, s. 29–32, sign. Mellon-Ms. 5, fol. 2r–3v.

¹¹⁴ Antifona s notami se dochovala pouze v tomto rukopise; jde o jednohlasý gregoriánský zpěv ve frygickém modu, pro který zatím nebyla nalezena žádná liturgická předloha. Je příbuzný mystické hudbě vrcholného středověku, jak ji známe z antifon Hildegardy z Bingen, které se velmi podobně pohybují na rozhraní teologické a přírodně mystické výpovědi.

¹¹⁵ Text arabské provenience sepsaný kolem roku 900, jehož autor zřejmě vyšel z knihy proti herezi církevního otce Hippolyta (3. stol. n. l.) a z prací filosofa Olympiodora (L. Principe, *The Secrets of Alchemy*, s. 45).

čtyřnásobného pohybu, který nejprve zavlaží zemi a přinese stonásobný plod, potom jako *radix* ve výši země a je povýšen na perutích měsíce: Vzroste sláva v nebesích i trojnásobný lesk z otce, syna a ducha, v povznesení způsobeném prozřetelností tvůrce. Poté jako déšť teče do údolí a bere na sebe tělesnou podobu, aby rozlil ne-smírné veselí do všech světových stran. Požehnání však bude uděleno jen zbožným.“¹¹⁶

Těšínského dílo mělo ohlas, citoval je např. italský alchymista Laurentius Ventura¹¹⁷ nebo český alchymista Bavor Rodovský z Hustiřan ve svém rukopisném sborníku *Řeči filosofské*.¹¹⁸ V 16. století údajně vznikl překlad některého z jeho spisů pod názvem *Alchymie Jana Těšínského kněze*. Tento spis se měl nacházet ještě v 19. století v knihovně Národního muzea, poté se však jeho stopa ztrácí. Je to o to větší ztráta, že podle Jungmannovy zmínky měla být na konci tohoto překladu uvedena jména všech vyznavačů Hermova umění v Čechách za doby panování Rudolfa II.¹¹⁹

Kniha svaté Trojice

Do dvacátých let 15. století je datován vznik jednoho z nejproslulejších, a také nejméně srozumitelných alchymických traktátů, *Knihy svaté Trojice* (Buch der heiligen Dreifaltigkeit). V letech 1410–1418 jej sepsal františkánský mnich Ulmannus, přičemž pro práci na traktátu byl nejdůležitější jeho pobyt v Kostnici v letech 1416–1417 během koncilu, jehož cílem bylo odstranit velké schizma v církvi, která měla tři vzájemně bojující papeže. Největší podíl na svolání koncilu, odstoupení všech tří papežů, a volbě Martina V., měl německý a uherský král Zikmund Lucemburský (1368–1437).

Autor *Knihy svaté Trojice* přináší ve svém díle svědectví o velkých politických nadějích,¹²⁰ které byly s touto událostí spojovány: spisovatel a lyrik Thomas Prischuch (1387 – 1469) o koncilu ve své oslavné básni na krále Zikmunda napsal, že naděje na jeho úspěšné završení je prý zajištěna tím, že se v Kostnici nachází filosofický kámen, neúčinnější lék na zemi. Je zřejmé, jak vysoká symbolická hodnota zde byla „filosofickému kameni“ coby „univerzálnímu léku“ přisuzována, a lze se domnívat, že totéž ocenění „kamene“ předpokládal Prischuch i u toho, komu se chtěl básní zavděčit.

¹¹⁶ Ch. Meinel, „Alchemie und Musik“, s. 211.

¹¹⁷ *Theatrum chemicum*, Tomus II, Argentorati 1659, s. 267, 270.

¹¹⁸ KNM sign.III G 12, 84b

¹¹⁹ P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 96

¹²⁰ Viz Ingrid Flor, „Die Krönung Mariae und der Christus-Adler zur Herrschaftssymbolik spätmittelalterlicher Endzeitprophetie. Die Marienkrönungsminiatur im Buch der heiligen Dreifaltigkeit des Franziskaners Ulmannus“, *Umění* 40, 1992, č. 6, s. 392–414.

Autor *Knihy svaté Trojice* uvádí, že roku 1415 nebo 1416 měl Zikmund převzít do vlastních rukou výňatek z tohoto díla, patrně jeho první část či knihu. Celý traktát byl však roku 1419 věnován Friedrichovi VI. z Zollernu, purkrabímu města Norimberku, braniborskému markraběti a zakladateli dynastie Hohenzollernů. *Kniha svaté Trojice* je zároveň úzce spjata s dobovými proroctvími. Ohlašuje příchod císaře-spasitele, který do křesťanstva opět navrátí spravedlnost.

Zikmund se po celý život zajímal o nejrůznější technické objevy a obchod, stejně jako o umění. Na jeho vztah k alchymii bychom mohli – byť velice opatrně – usuzovat z faktu, že roku 1408 založil dračí řád, jehož symbol mohl být inspirován alchymickým úroborem, drakem kousajícím se do ocasu, který patřil k nejstarším obrazovým symbolům alchymie a objevoval se též ve středověkých alchymických traktátech. Odkazoval k ideogramu kruhu, geometrickému obrazu kosmu, který nemá ani začátek, ani konec. Ve svém nejstarším provedení byl provázen řeckým nápisem *Hen to pan*, jedno je vše, tedy současně odraz jednoty mikro- a makrokosmu. Úroboros vyjadřoval ideu uzavřenosti, hermetické pečeti a střezného tajemství, což by bylo možné dát do souvislosti se společensko-politickou funkcí Zikmundova řádu, díky níž mohl celá léta bez starosti pobývat v zahraničí, protože o zemi se starali jeho stoupenci a činili opatření odpovídající jeho vůli.¹²¹

Další čeští alchymisté

Zatímco u Zikmunda zůstává zájem o alchymii v rovině spekulace, v případě jeho druhé manželky Barbary Celské se dochovaly zprávy o její praktické zálibě v této činnosti.¹²² Roku 1441 odešla do ústraní na královské věnné město Mělník, kde též 11. 7. 1451 zemřela. Zde se věnovala intenzivním alchymickým pokusům, o jejichž pravém charakteru přinesl v traktátu *Via universalis* zprávu český alchymista Jan

¹²¹ Podrobněji k této otázce viz I. Purš, *Mariánská a christologická symbolika v alchymickém rukopise Kniha svaté Trojice*, s. 31–33.

¹²² Uherská a česká královna a římská císařovna Barbora Celská se narodila asi mezi lety 1390 až 1395. Za Zikmunda se provdala roku 1408. Roku 1433 se stala císařovnou a roku 1437 byla spolu se Zikmundem korunována v chrámu sv. Víta na českou královnu. Po Zikmundově smrti roku 1437 neúspěšně bojovala proti nástupu Albrechta Habsburského na český trůn. O Barbaře Celské přinášela dobová literatura rozporné zprávy. Podle Eneáše Silvia Piccolominiho to byla druhá Mesalina, ateistická nymfomanka, která neměla žádné morální zábrany a popírala posmrtný život, sám však uvádí, že podle jiných zpráv zemřela důstojně jako křesťanka. Nepříznivě se o císařovně vyjádřil i mělnický probošt Zbyněk Zajíc z Hasenburka. Viz K. Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 26. Srov. Daniela Dvořáková, *Barbora Celjská. Čierna kráľovná. Životný príbeh uhorskej, rímsko-nemeckej a českej kráľovnej (1392–1451)*, Budmerice – Bratislava 2013, s. 234–236.

z Lázu, zvaný Lasniero. Toto pojednání se nedochovalo, ale úryvek z něj přináší hamburský vydavatel B. H. Petreus v předmluvě k vydání spisů Basila Valentina.¹²³ V něm Jan z Lázu sděluje: „Poněvadž jsem slyšel na více místech, že manželka nebožtíka krále Zikmunda se dobře vyzná v přírodních vědách, poklonil jsem se jí a také ji zkoušel trochu v umění. Odpovídala, jak jest zvykem žen – zdvořile, ale opatrně. V mé přítomnosti vzala k pokusu rtuť, arzenik a ještě jednu látku, kterou však nepojmenovala, ač ji dobře znala. Vše rozpráškovala a pomocí prášku zbarvila pak měď na stříbro. Tento kov na kameni prubířském choval se sice jako stříbro, ale kovati se nedal.¹²⁴ Tímto způsobem ošidila mnoho lidí. (...) Poněvadž jsem viděl samou lež a podvod, vyčítal jsem jí to. Chtěla mne dáti uvězniti; přece jsem však s pomocí Boží unikl.“¹²⁵

Jeho *Tractatus aureus de Lapide Philosophorum* dosáhl značné popularity¹²⁶ a byl přetištěn i v nejrozsáhlejší a nejvlivnější sbírce alchymických pojednání *Theatrum chemicum* z počátku 17. století. Z pera Jana z Lázu se dochoval i nejstarší česky psaný alchymický rukopis *Cesta spravedlivá v alchymii* z roku 1457, který je souhrnem alchymických poznatků, jež pisatel zčásti převzal od svého učitele, mistra Antonia z Florencie.¹²⁷ Pozornosti si v tomto díle zaslouhuje závěrečná pasáž, totiž otázky týkající se detailů alchymické činnosti. Podle odpovědí, rovněž uvedených, lze poznat, zda jde o skutečného alchymistu, nebo o podvodníka. To dokládá, že podvod

¹²³ *Basilii Valentini Chymische Schriften*, Hamburg 1740, nečíslovaná předmluva. Petreus datuje traktát *Via universalis* do roku 1440, nicméně patrně vznikl o něco později, neboť Barbora žila trvale na Mělníku od roku 1441.

¹²⁴ Byla to technika známá již ve starověku, jak to dokládá návod 23 z papýru Leiden X ze 3. stol. n. l. (E. R. Caley, „The Leyden Papyrus X“, s. 1149–1166). K tomu se na měď působilo sloučeninami arzenu, přičemž vznikající intermetalické sloučeniny arzen-měď mají stříbřitou barvu. Test otěrem mohl naznačovat stříbro, ale tvrzení o špatné kujnosti je sporné. Objekt byl z mědi, která kujná je.

¹²⁵ Cit. podle K. Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 27. O Janovi z Lázu blíže Adalbert Wraný, *Geschichte der Chemie und der auf chemistischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, Praha 1902, s. 7–8. Viz též Hermann Kopp, *Die Alchemie in älterer und neuerer Zeit. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, Heidelberg 1886, I. Teil, s. 160–161. P. Vágner, *Theatrum chemicum*, s. 92–93.

¹²⁶ Viz např. Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek Kassel: 4o, 8, 218r–272r, [Christoph von Hirschenberg], *De arte chymica*, cit. mj. i Johanna Ticinensis.

¹²⁷ KNM, sign. V H 21. Viz A. Wraný, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 7–9. Zajímavostí tohoto díla je závěrečných „třináctero otázání jak poznat nepravého alchymistu“. Rozbor díla viz in Vladimír Karpenko, „The Oldest Alchemical Manuscript in the Czech Language“, *Ambix* 37, 1990, s. 61–73.

provázel alchymii od raných dob, jak to ostatně prokazují různé staré prameny.¹²⁸ Český psaný Lázův traktát *Zlato – bláto*, na nějž odkazuje Bohuslav Balbín v *Bohemia docta*,¹²⁹ se bohužel nedochoval.

Z dalších zájemců o alchymii na počátku 15. století ještě uvedme knížete Václava II. Opavského (1397–1445/1449), který se měl alchymii věnovat jak na svém sídle v Hradci u Opavy, tak i v sídle knížat opavských v Praze, pozdějším Faustově domě.¹³⁰ Knížata opavská byla vedlejší rodovou linií Přemyslovců, šlo tedy o příznavce z nejvyšších vrstev společnosti. Z nich pocházel i další alchymista 15. století, Hynek z Poděbrad (1452–1492),¹³¹ syn krále Jiřího z Poděbrad, jenž měl své laboratorium v Kutné Hoře. Podle historika české alchymie z druhé poloviny 19. století Jiljího V. Jahnha bylo údajně v kutnohorském paláci knížat minsterberských,¹³² podle novějšího výzkumu však dům zvaný „Sankturinovský“ patřil koncem 15. století jiným majitelům a věž, přistavěná k jeho zadnímu traktu, vznikla až v 90. letech 15. století, kdy dům vlastnil zlatník, královský prubíř a rytec v mincovně Beneš z Trnvice.¹³³

Až v 90. letech minulého století byly v rukopisné sbírce¹³⁴ z majetku Hermana Maxmiliana Josefa barona von Linden (nar. 1736)¹³⁵ objeveny opisy dvou latinských

¹²⁸ Papyrus Leiden X (asi 3. stol. n. l.) je sice řemeslnický manuál popisující napodobování drahých kovů, ale tyto techniky se běžně objevují v postupech podvodných alchymistů (E. R. Caley, „The Leyden Papyrus X“, s. 1149–1166). Vyslovené podvody popsal arabský učenec al-Džawbári (působil mezi lety 1232 a 1248) v traktátu (*Kitab*) *Al-Mukhtar min Kaschf al-asrar* (Výbor z odhalení tajemství), viz Harold J., Abrahams, „Al-Jawbari on False Alchemists“, *Ambix* 31, 1984, s. 84–88.

¹²⁹ Bohuslav Balbín, *Bohemia docta*, Tomus II, Praha 1778, s. 297.

¹³⁰ Viz J. Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 27. Opavský dům měl od knížete Václava získat nejvyšší písař Nového Města pražského Prokop, který se v něm též měl věnovat alchymii.

¹³¹ Vladimír Karpenko – Pavla Widzová, „Dva alchymistické návody z majetku Hynka z Poděbrad“, *Dějiny věd a techniky* 33, 2000, s. 99–115.

¹³² Jiljí V. Jahn, *Alchemie v Čechách* [1880], Praha 1993, s. 13.

¹³³ V prvním patře věže se dochoval kamenný odtokový žlábek a druhé patro věže zdobí mimořádně působivá klenba, dílo kamenického mistra Brikcího ze Zhořelce, a špatně dochovaná fresková výzdoba na stěnách. Je pravděpodobné, že první patro věže sloužilo jako laboratorium, zatímco druhé jako „studiolo“, místo studia a kontempace, v dobové literatuře doporučovaný doplněk laboratoria, označovaný někdy jako „oratoř“. Viz Ivo Purš, „K výzdobě věže Sankturinovského domu“, in: *Šťastná hodina III. Hornické, metalurgické a alchymistické tradice Kutné Hory a jejich otisk v architektuře a výtvarném umění*, Kutná Hora 2001, s. 39–46.

¹³⁴ Rukopis je uložen v knihovně zámku Mnichovo Hradiště, sign. Mnichovo Hradiště A. Ms. 54. A.Ms.54. Pap., XVIII., ff. 152, 33 x 21 cm, vytrženo z desek. „*Annalecta*

alchymických rukopisů pocházejících z majetku Hynka z Poděbrad, ovšem chybějí jakékoli podrobnosti o původu těchto rukopisů. V záhlaví prvního z návodů se uvádí, že jde o rukopis Matyáše, krále Uher, který Hynek dostal od markraběte brandenburského.¹³⁶ Lze se jen dohadovat, že to mohla být částečná kompenzace Hynkových dluhů u Matyáše. Druhý návod začíná slovy „*Jiné z knihy vznešeného Hynka z Poděbrad*“. Analýza textu po odborné stránce,¹³⁷ kde nutno uvažovat, že jde o opisy, svědčí o tom, že oba návody mohou skutečně pocházet ze druhé poloviny 15. století, ovšem první z textů je konglomerát několika návodů. Lze však uzavřít, že pokud se Hynek alchymii přímo nezabýval, patrně se o tuto nauku zajímal. V této souvislosti ještě můžeme doplnit, že pro Hynkova otce, krále Jiřího z Poděbrad, vznikla v 60. letech 15. století rozsáhlá encyklopedie Pavla Žídka *Liber viginti arcium* (Knihy dvacatera umění), dnes uložená v Jagellonské knihovně v Krakově. Pět posledních umění v rukopisu chybí, a proto nelze vzhledem k jejímu záběru vyloučit, že obsahovala také informace o alchymii a metalurgii.¹³⁸

Z postav spjatých s alchymickými výzkumy v 15. století ještě připomeňme Oldřicha Kříže z Telče (Crux de Telcz, 1435–1504). Vystudoval na pražské univerzitě a působil jako učitel, dále byl vikářem u sv. Víta v Praze, kanovníkem vyšehradským a později knězem řádu augustiniánů. Roku 1463 byl vysvěcen na kněze. Kříž byl významným opisovačem starších rukopisů a díky němu se dochovala řada památek staročeského písemnictví, mj. též pojednání týkající se chemických a technologických témat, jako je příprava barev, inkoustu, barvení plátna aj.¹³⁹

---

alchimica, chimica, medica et curiosa ex relatione aliorum experientia et propria, ut ex diversis m(annu)s(cri)ptis excerpta ab anno 1781 colectore Hermanno Maximilliano Josepho, lib. bar. a L i n d e n . . . , consilliaroo actuali administrationis quondam caes. reg. banatue Temesiensis.

¹³⁵ Údaje o Lindenovi jsou sporé; podstatné je, že byl technicky nadaný a zajímal se o různé nauky, včetně okultních (C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich*. Fünftehnter Theil, Wien 1886, s. 204).

¹³⁶ Byl to Johann von Brandenburg (1401–1464), jenž byl známý pod přízviskem „Der Alchemist“, ale do objevu Hynkových rukopisů nebyl žádný bezprostřední doklad o Johannově alchymické činnosti. Podle Schmiedera (K. Ch. Schmieder, *Geschichte der Alchemie*, s. 225) měl být jako alchymista žákem Barbary Celské, ale tento autor neuvádí pramen svého tvrzení.

¹³⁷ V. Karpenko – P. Widzová, „Dva alchymistické návody z majetku Hynka z Poděbrad“, s. 99–115.

¹³⁸ K rukopisu viz Alena Hadravová, *Knihy dvacatera umění mistra Pavla Žídka, část přírodovědná*, Praha 2008.

¹³⁹ K. Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 28. Viz též Jaroslav Kadlec, „Oldřich Kříž z Telče“, *Listy filologické* 4, 1956, č. 1, 2, s. 91–102, 234–238.

Summary

The advent of alchemy in the Czech lands during the Middle Ages is traced. The first signs appeared about a hundred years later than in western Europe, where it had been introduced by Arabic mediation by mid-12th century. In the Czech lands only indirect traces of alchemy can be detected for the earliest period, as demonstrated for example by signs of awareness of the works of Vincent of Beauvais and Aristotle. This new field of science was obviously not unknown to some of Bohemian kings of the period. For the rest of the 13th century there are no convincing proofs of alchemy being practiced in the Czech lands. It changed in the following century, chiefly during the reign of the emperor Charles IV (1316–1378), who donated alchemical manuscripts to the university he had founded 1348. Further spread of alchemy is documented in the works of Magister Claretus (? 1320–1370), a lexicographer, who included Czech terms for alchemy and alchemists into his dictionaries. King Wenceslaus IV, Charles IV's son, knew alchemy, as judged from mentions recorded by his personal physician Albík of Uničov (? 1360–1426). Simultaneously the origin of alchemical iconography appeared. Prague archbishop Konrad of Vechta (1364–1431) was accused as “a sorcerer and alchemist” during the 1415 council at Constanz. At the same place Franciscan Ullmannus compiled an important, but not fully comprehensible *Buch der heiligen Dreifaltigkeit*. At the beginning of the 15th century, several alchemical treatises, one in verse, appeared under the name Johannes Ticinensis, obviously a cleric. Hussite wars interrupted further development for several decades, but in 1457 the first Czech alchemical treatise *Cesta spravedlivá (A Rightful Journey)* appeared, attributed to Johann of Laz, who authored further works as well. The popularity of alchemy in aristocratic circles is confirmed by the prince Wenceslaus II of Opava, who possessed alchemical laboratorium in Prague, and Hynek of Poděbrady (1452–1492). This son of King Georg of Poděbrady ran a laboratory in Kutná Hora and two recipes of his ownership survived in a copy from the 18th century. They not only confirm his interest in alchemy, but also contacts with European noblemen exchanging information about alchemical processes.

Correspondence:

Mgr. Ivo Purš, Ph.D.
Ústav dějin umění AV ČR, v. v. i.
Husova 4, 110 00 Praha 1
e-mail: purs@udu.cas.cz

Prof. RNDr. Vladimír Karpenko, CSc.
Katedra filosofie a dějin přírodních věd
Přírodovědecká fakulta UK
Viničná 7, 128 44 Praha 2
e-mail: karpenko@natur.cuni.cz